

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο/videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33258 & [doi:heal.uoi.13013](https://doi.org/10.13013/heal.uoi.13013) **EN Summary** follows

Ο θάνατος στην αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και στην Ορθόδοξη Πίστη: Ομοιότητες και Διαφορές ¹

Μαγδαληνή Τσολάκη ²

Γ' Νευρολογική Κλινική, Ιατρικό Τμήμα, Σχολή Επιστημών Υγείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Πανελλήνια Ομοσπονδία Νόσου Alzheimer.

Περίληψη

Παρουσιάζονται παράλληλα οι απόψεις για τον θάνατο των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων (ΕΦ) και των πατέρων της Ορθόδοξης πίστης (ΟΠ), ώστε να αναδειχθούν ομοιότητες και διαφορές.

Ορισμός του θανάτου

ΕΦ: Ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο διαχωρισμός δύο πραγμάτων, του ενός από το άλλο, της ψυχής από το σώμα. Όταν επέρχεται ο θάνατος στον άνθρωπο, το μεν θνητό μέρος αυτού, καθώς φαίνεται, πεθαίνει, το δε αθάνατο, η ψυχή, σηκώνεται και φεύγει σώο και άφθαρτο (Πλάτων, *Φαίδων* 10Ε). Ο θάνατος, όχι μόνο δεν είναι κακό (επιζήμιο) για τους ανθρώπους, αλλά αντίθετα είναι ωφέλιμο πράγμα (*Αρχαιολογική Εφημερίς* 1883, σελ. 81, επιτάφιο επίγραμμα Ιεροφάντη). Ότι πεθαίνει δεν χάνεται (Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις Εαυτόν*, Η,1η). Τίποτα δε διαφέρει ο θάνατος απ' τη ζωή (Διογ. Λαερτ. *Βίοι Φιλοσ.*: Θαλής Ι, 35). Ο ύπνος και ο θάνατος δίδυμα αδέρφια (Όμηρος, *Ιλιάς*, Π,672).

ΟΠ: «Τι το περί ημάς τούτο γέγονε μυστήριο; Πώς παρεδόθημεν τη φθορά και συνεζεύχθημεν τω θανάτω;» (Υμνωδός). «Οντως φοβερότατον το του θανάτου μυστήριο». Για τον Ιερό Χρυσόστομο ο

¹ 30-4-2017 11:00-12:30 Συνεδρία *Κ1 Η θεολογία του θανάτου*. Ομιλία 5η: [YouTube=vVmNSGkDfWc](https://www.youtube.com/watch?v=VmNSGkDfWc) 16:23.

Άρθρο: υποβολή άρθρου 26-4-2017· αποδοχή 23-5-2023· κρίση από ομότεχνους (peer review): όχι. Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Τσολάκη Μ. «Ο θάνατος στην αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και στην Ορθόδοξη Πίστη: Ομοιότητες και Διαφορές». Στο: «*Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς, 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Κ15: σς 8.
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33258> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13013>.

² Εργάζεται στο ΑΠΘ από το 1982. Καθηγήτρια στη Γ' Νευρολογική Κλινική του Ιατρικού Τμήματος. Δίδαξε στο Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 10 χρόνια. Υπεύθυνη του Ιατρείου Μνήμης και Άνοιας της Γ' Νευρολογικής Κλινικής στο Γ.Π.Ν. «Γ. Παπανικολάου» από το 1990. Μέλος πολλών ιατρικών Εταιρειών, συγγραφέας 494 εργασιών και 42 βιβλίων. Συμμετείχε με ανακοινώσεις σε 296 διεθνή συνέδρια και 372 ελληνικά και βραβεύθηκε συνολικά 41 φορές. Είναι μέλος του European Alzheimer Disease Consortium και συμμετείχε σε 12 ευρωπαϊκά προγράμματα. Συμμετέχει σε πολλές ελληνικές και διεθνείς μελέτες (35), μέλος του Editorial Board δύο διεθνών περιοδικών. Ιδρύτρια της Ελληνικής Εταιρείας Νόσου Alzheimer (1995), ιδρύτρια και πρόεδρος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Νόσου Alzheimer (2007). Επιστημονικά υπεύθυνη δύο ολοκληρωμένων Μονάδων φροντίδας ασθενών με άνοια στη Θεσσαλονίκη. Περισσότερα: <https://www.med.auth.gr/users/tsolakim>, <https://qa.auth.gr/el/cv/tsolakim>, tsolakim@auth.gr, tsolakim1@gmail.com.

θάνατος είναι «της του Θεού σοφίας μέγιστον μυστήριο». Για τους Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι εκφράζουν τη διδασκαλία της Εκκλησίας μας, ο θάνατος χωρίζεται σε πνευματικό (χωρισμός του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας από το Θεό), σωματικό (χωρισμός της ψυχής από το σώμα) και αιώνιο (ατελεύτητη μακράν του Θεού και της ενδόξου βασιλείας του υπαρξή, θάνατος αθάνατος).³

Πότε θα έλθει

ΕΦ: Ο θάνατος τότε θα έλθει, όποτε οι Μοίρες ορίσουν (*Ανθολ.* Στοβαίου ΝΑ, 19: Καλλίνος). Όταν έλθει ο καιρός (*Ανθολ.* Στοβ. ΡΙΗ, 12: Σοφοκλής).

ΟΠ: Δεν ενδιαφέρει τους χριστιανούς αυτή η ερώτηση. Η μνήμη θανάτου κατά τους Τρεις Ιεράρχες είναι θετική ενέργεια, που οδηγεί τον άνθρωπο σε εγρήγορση και σωφρονισμό. Έχει μεγάλη αφυπνιστική δύναμη και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για μια γνήσια πνευματική ζωή. Δείχνει το μάταιο των περισσοτέρων εγκοσμίων επιδιώξεων του ανθρώπου. Βοηθάει αποφασιστικά στον αγώνα κατά του πειρασμού και της αμαρτίας. Αξιολογεί τα πράγματα του παρόντος και τα αξιοποιεί ιεραρχικά με κριτήρια αιωνιότητας.

Ο φόβος τού θανάτου

ΕΦ: Όποιος απ' τους ανθρώπους φοβάται πολύ το θάνατο, γεννήθηκε μωρός. Όταν έλθει ο καιρός, ακόμα και στ' ανάκτορα του Δία αν καταφύγεις, είναι αδύνατο να τον αποφύγεις (*Ανθολ.* Στοβ. ΡΙΗ, 12: Σοφοκλής). Το θάνατο κανένας δε πρέπει να φοβάται. Την αδικία όμως πρέπει να φοβάται. Γιατί, αν η ψυχή φτάσει στον Άδη με το βάρος των χειροτέρων αδικημάτων, θα είναι γι' αυτήν η μεγαλύτερη απ' όλες τις συμφορές (Πλάτων, *Γοργίας* 522Ε). Τους ανθρώπους ταραάζουν όχι οι καταστάσεις που περνούν, αλλά οι ιδέες που έχουν γι' αυτές. Ο θάνατος δεν είναι κάτι φοβερό, γιατί τότε θα ήταν και για το Σωκράτη. Το θάνατο τον κάνει φοβερό η ιδέα ότι είναι φοβερός. (Επίκτητος, *Εγχειρίδιο*, V).

ΟΠ: Οι μάρτυρες βιώνουν την εσχατολογία μέσα στην ιστορία. Ελευθερώνονται από το θάνατο και μετέχουν στη νίκη της Αναστάσεως. Το μαρτύριό τους είναι κατά τον Ιερό Χρυσόστομο «συμμόρφωσις τω θανάτῳ του Χριστού». Η αφοβία των μαρτύρων μπροστά στο θάνατο είναι αποτέλεσμα της θερμής πίστεως στην Ανάσταση του Χριστού.

Η αντιμετώπιση τού θανάτου

ΕΦ: Πρέπει ν' ακολουθήσουμε την άποψη του Αναξαγόρα, ο οποίος αναφώνησε, όταν πέθανε το παιδί του: "Ήξερα ότι γέννησα θνητό" (Πλούταρχος, *Ηθικά*, 474D). Πένθησε με μέτρο τους γνωστούς σου. Γιατί δεν έχουν πεθάνει, αλλά τον ίδιο δρόμο που όλοι αναγκαστικά θα περάσουμε, αυτοί τον πήραν πρώτοι. (*Ανθολ.* Στοβ. ΡΚΔ, 27: Αντιφάνης)

ΟΠ: Η πληρότητα της αναστάσιμης χαράς για την κατάργηση του θανάτου είναι ζωντανή στη ζωή της Εκκλησίας. Αυτή επιτυγχάνει την ηθική μεταβολή των Αποστόλων, οι οποίοι γίνονται κήρυκες της Αναστάσεως. Αυτή κάνει τους μάρτυρες να απομυθοποιούν τον θάνατο και να επιθυμούν «το αναλύσαι και συν Χριστώ είναι». «Ο χριστιανός δονείται από πίστη στη ζωή, από τη βεβαιότητα ότι η ζωή είναι πιο δυνατή από τον θάνατο, ότι το τέρμα της υπάρξεως του ανθρώπου δεν είναι το σβήσιμο αλλά η ανάσταση, και ότι η ανθρώπινη ζωή κλείνει μέσα της αιωνιότητα και απεραντοσύνη.»

Λέξεις-κλειδιά: ο θάνατος στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, ο θάνατος στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη, φόβος θανάτου, αθανασία της ψυχής, ανάσταση νεκρών, πένθος με μέτρο, αιώνιος θάνατος, σωματικός θάνατος, μνήμη θανάτου, πνευματικός θάνατος, πνευματική αφύπνιση, πνευματικός σωφρονισμός, πνευματική ζωή, μαρτύριο χριστιανών μαρτύρων, αναστάσιμη χαρά, κατάργηση του θανάτου, ο θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία, διλήμματα τέλους της ζωής, καλός θάνατος, ευ-θάνατος, ευθανασία, δυσθανασία, πρόωρος θάνατος, θάνατος πριν την ώρα του, θάνατος στην ώρα του, θάνατος μετά την ώρα του, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

³ Τρίτος Μιχαήλ Γ. «Ο θάνατος κατά τη διδασκαλία των Τριών Ιεραρχών»: <https://www.agioskosmas-stuttgart.de/agiologika-2/>. Ομιλία στον εορτασμό των Τριών Ιεραρχών 29-1-2010, Αίθουσα Τελετών ΑΠΘ: <https://www.auth.gr/press/εορτασμος-των-τριων-ιεραρχων-3/>. Η κύρια πηγή για την Ορθόδοξη Πίστη, εκτός όπου ορίζεται αλλιώς.

Death in Ancient Greek Philosophy and in Orthodox Christian Faith: Similarities and Differences⁴

Magdalini Tsolaki⁵

3rd Neurological Clinic, Faculty of Medicine, School of Health Sciences, Aristotle University of Thessaloniki (AUTH), Thessaloniki, Greece. Panhellenic Alzheimer's Disease Federation.

Summary

The views on death of the ancient Greek philosophers (GP) and the fathers of the Orthodox Christian faith (OF) are presented in parallel, to highlight similarities and differences.

Definition of death

GP: Death is nothing but the separation of two things, one from the other, that is, the soul from the body; when death comes to man, the mortal part of him, as it appears, dies, and the immortal, the soul, rises and leaves safe and indestructible (Plato, *Phaedo*, 10E). Death not only is not bad (harmful) for people, but on the contrary, it is a beneficial thing (*Archaeology Journal* 1883, p.81, epitaph epigram Hierophant). What dies is not lost (Marcus Aurelius, *Meditations*⁶ H.18). Death is nothing different from life (Diogenes Laertius. *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*:⁷ Thales I, 35). Sleep and death are twin brothers (Homer, *Iliad*, P672).

OF: “What is this mystery about us? How did we surrender to corruption and associate ourselves with death?” (*Burial Service*). For Saint Chrysostom, “Indeed, death is the most awesome mystery”, “The greatest mystery of God’s wisdom”. According to the Three Hierarchs, who express the teaching of Orthodox Church, death is divided into spiritual (separation of the human as a psycho-physical unity from God; before death), physical (separation of the soul from the body; when dying) and eternal (infinite existence far from God and his glorious kingdom, immortal death; after death).⁸

When will death come?

⁴ 30-4-2017 11:00-12:30 Session: K1 *The theology of death*. **Speech 5:** [YouTube=vVmNSGkDfWc](https://www.youtube.com/watch?v=VvMNSGkDfWc) 16:23.

Paper: submitted 26-4-2017; accepted 23 May 2023; no peer reviewed. If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Tsolaki M. «Death in Ancient Greek Philosophy and in Orthodox Christian Faith: Similarities and Differences». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper K15: ps 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33258> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13013>.

⁵ She has been working at Aristotle University of Thessaloniki (AUTH), Greece, since 1982. Professor at the 3rd Neurological Clinic of the Medical Department. She has taught at the Psychology Department of the AUTH for 10 years. Head of the Memory and Dementia Clinic of the 3rd Neurological Clinic at General Hospital. "G. Papanikolaou" since 1990. Member of several medical societies, author of 494 papers and 42 books. She participated with announcements in 296 international and 372 Greek conferences and was awarded a total of 41 times. She is a member of the European Alzheimer Disease Consortium and participated in 12 European programs. She participates in many Greek and international studies (35) and is a member of the Editorial Board of two international journals. Founder of the Hellenic Society of Alzheimer's Disease (1995), founder and president of the Panhellenic Association of Alzheimer's Disease (2007). Scientific manager of two integrated care units for patients with dementia in Thessaloniki. CV: <https://www.med.auth.gr/en/users/tsolakim>, <https://qa.auth.gr/en/cv/tsolakim>, tsolakim@auth.gr, tsolakim1@gmail.com.

⁶ Koinē Greek: Τὰ εἰς ἑαυτὸν, Romanized: Ta eis heauton, lit. 'things to one's self'.

⁷ Greek: Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων; Latin: Vitae Philosophorum.

⁸ Tritos, Michael G. “Death according to teaching of the Three Hierarchs”: <https://www.agioskosmas-stuttgart.de/agiologika-2/>. Speech at the celebration of the Three Hierarchs 29 Jan 2010, AUTH Ceremony Hall: <https://www.auth.gr/press/εορτασμος-των-τριων-ιεραρχων-3/>. Hereinafter the main source for Orthodox Faith information, unless otherwise specified.

GP: Death will then come, whenever the Fates decide. (Stob. *Anthology*: Kallinos). When the time comes (Stob. *Anth.*: Sophocles).

OF: Christians are not interested in this question. The memory of death, according to the Three Hierarchs, is a positive energy, which leads human to alertness and reformation. It has great awakening power and is a necessary condition for a genuine spiritual life. It shows the futility of most of man's worldly pursuits. It helps decisively in the fight against temptation and sin. Humans evaluate the things of the present and uses them hierarchically with criteria of eternity.

Fear of death

GP: Anyone who is very afraid of death was born a foolish. When the time comes, even if you take refuge in the palace of Zeus [God], it is impossible to avoid it (Stob. *Anth.*: Sophocles). No one should fear death, but everybody must fear injustice, because if the soul reaches Hades with the weight of the worst crimes, it will be the greatest of all calamities for it (Plato, *Gorgias* 522E). People are disturbed not by the situations they pass through, but by the ideas they have about them; death is not something terrible, because then it would also be for Socrates; death is made terrible by the idea that it is terrible. (Epictetus, *Manual*, V).

OF: The witnesses experience eschatology within history. They are freed from death and participate in the victory of the Resurrection. According to Saint Chrysostom, their martyrdom is a “conformity to the death of Christ”. The fearlessness of the martyrs in the face of death is the result of their fervent faith in the Resurrection of Christ.

Confrontation of death

GP: We must follow the view of Anaxagoras, according to which he exclaimed, when his child died: “I knew that I gave birth to a mortal” (Plutarch, *Ethics*, 474 D). Mourn your acquaintances in moderation. Because they have not died, but the same road that we will all inevitably pass, they took it first. (Stob. *Anth.*: Antiphanes)

OF: The fullness of resurrection joy for the abolition of death is alive in the life of the Church. This achieves the moral change of the Apostles, who become heralds of the Resurrection. This makes the martyrs demystify death and wish “to depart and be with Christ” (Apostle Paul, *Phil* 1.23), to leave this world and be with Christ. “The Christian vibrates from faith in life; from the certainty that life is stronger than death; that the end of human existence it is not the erasure, but the resurrection; and that human life closes within itself eternity and vastness”.

Keywords: *death in ancient Greek philosophy, death in orthodox Christian faith, fear of death, immortality of the soul, resurrection of the dead, mourning in moderation, memory of death, eternal death, spiritual alertness, spiritual reformation, spiritual life, spiritual death, physical death, martyrdom of the Christian martyrs, resurrection joy, abolition of death, death in ancient Greek literature, end of life dilemmas, good death, eu-death, eŧhanassía, euthanasia, dysthanassía, premature death, death before its time, death in its time, death after its time, when should we die, WnSWD, how should we die, HSWD, why should we die, WySWD.*

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιασθούν παράλληλα οι απόψεις για τον θάνατο από τους αρχαίους Έλληνες και από τους αγίους πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Να περιγραφούν οι ομοιότητες και οι διαφορές στην προσέγγιση του θανάτου.

Όλοι οι άνθρωποι γείονται το φοβερό μυστήριο του θανάτου, αφού όλοι κληρονομούν τη φθαρτότητα και τη θνητότητα, δηλαδή, γεννιόμαστε για να πεθάνουμε. Ο θάνατος είναι το πιο σίγουρο και βέβαιο γεγονός στην ζωή μας. Ακόμη και σύγχρονοι υπαρξιστές φιλόσοφοι λένε ότι το πιο αληθινό γεγονός είναι “τό υπάρχειν προς θάνατον”. Πρόκειται για το κατεξοχήν υπαρξιακό γεγονός, που οριοθετεί το “υπάρχειν” και κάνει τον άνθρωπο κατά τον **Heidegger** να είναι «ον προς θάνατον».

Ιδιαίτερη ήταν η σημασία που απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στην τελευταία του βίου. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκαλύπτουν ταφικές συνήθειες που ίσχυαν ήδη στη νεολιθική Ελλάδα

(7000-2700 π.Χ.). Διακοσμημένοι τάφοι, κοσμήματα, νομίσματα, σκεύη μαγειρικά κ. ά. συνοδεύουν τον νεκρό για την μετά θάνατο ζωή του.

Δεν δημιούργησε ο Θεός τον θάνατο, αλλά ο θάνατος είναι παρέμβλητος στην φύση, γιατί είναι καρπός της αμαρτίας τού ανθρώπου και της απομακρύνσεώς του από τον Θεό, σύμφωνα με τους **Πατέρες** της Εκκλησίας μας. Υπάρχει σωματικός και ψυχικός θάνατος. **Ψυχικός** είναι η άρση της Χάριτος του Θεού από την ψυχή κατά την διάρκεια της ζωής, και **σωματικός** είναι ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα. Η Ανάσταση του Χριστού μάς απαλλάσσει και από τον ψυχικό αλλά και από τον σωματικό θάνατο.

Ορισμός

Ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο διαχωρισμός δύο πραγμάτων, του ενός απ' το άλλο, δηλαδή της ψυχής απ' το σώμα: «Ο θάνατος τυγχάνει ων, ως εμοί δοκεί, ουδέν άλλο ή δυοίν πραγμάτοιν διάλυσις, της ψυχής και του σώματος απ' αλλήλου.» (**Πλάτων, Γοργίας** 524b). Όταν επέρχεται ο θάνατος στον άνθρωπο, το μεν θνητό μέρος αυτού, καθώς φαίνεται, πεθαίνει, το δε αθάνατο, η ψυχή, σηκώνεται και φεύγει σώο και άφθαρτο: «Επιόντος άρα θανάτου επί τον άνθρωπον, το μεν θνητόν, ως έοικεν, αυτού αποθνήσκει, το δ' αθάνατον, σώον και αδιάφθορον, οίχεται απιόν.» (**Πλάτων, Φαίδων**, 10E)

Το «όντως φοβερότατον το του θανάτου μυστήριον», που αποτελεί την τραγικότερη πτυχή της ανθρώπινης ιστορίας, την οδυνηρότερη εμπειρία της ζωής, το πιο σταθερό της δεδομένο και την πιο συγκλονιστική οριακή της κατάσταση, οι **Τρεις Ιεράρχες** το ονομάζουν χωρισμό της ψυχής από το σώματος. Για τους Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι εκφράζουν τη διδασκαλία της Εκκλησίας μας, ο θάνατος χωρίζεται σε πνευματικό, σωματικό και αιώνιο. Με τον **πνευματικό** θάνατο, νοείται ο χωρισμός του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας από το Θεό, και συνεχής παραμονή στα σκοτεινά συνειδησιακά κέντρα της αμαρτίας. Με τον **σωματικό** δηλώνεται ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα, το οποίο ως ζων οργανισμός παύει να υφίσταται βιολογικά, είναι ο τερματισμός των βιολογικών λειτουργιών του ανθρώπου. Τέλος διά του **αιωνίου** θανάτου διδάσκεται η ατελεύτετη μακράν του Θεού και της ενδόξου βασιλείας του ύπαρξη.

Ανέκαθεν ο άνθρωπος, που συμφύρεται με τη μεταβλητότητα, τη φθορά και την εξαφάνιση, είδε τον θάνατο ως το μεγαλύτερο πρόβλημα της ζωής και έθεσε μαζί με τον υμνωδό το συγκλονιστικό ερώτημα: «Τι το περί ημάς τούτο γεγονός μυστήριον; Πώς παρεδόθημεν τη φθορά και συνεζεύχθημεν τω θανάτω;». Για τον Ιερό **Χρυσόστομο** ο θάνατος είναι «της του Θεού σοφίας μέγιστον μυστήριον». Είναι «το πάντων χρέος και τέλος», καθόσον «ου φρίττει Βασιλέα (δεν φοβάται τον βασιλέα), ουκ Αρχιερέα τιμά, ου κάλλος ελεεί (δεν φροντίζει την ομορφιά), ου νεότητος φειδεται (δεν λυπάται τους νέους), ου χρήμασιν εξαγοράζεται (δεν εξαγοράζεται με τα χρήματα), ου λαμβάνει τινός πρόσωπον ουδέ πάλιν αντιπρόσωπον, αλλά πάσιν ίσος επέρχεται ο θάνατος, (έρχεται σε όλους ίδιος ο θάνατος)». Κατά δε τον Μέγα **Βασίλειο** «τούτο έστιν το κακόν, η του Θεού αλλοτριώσις (αυτό είναι το κακό, να αποξενωθούμε από τον Θεό· και όχι ο θάνατος)».

Συμφωνούν οι αρχαίοι Έλληνες με τους αγίους Πατέρες της Εκκλησίας μόνο για τον ορισμό του σωματικού θανάτου. Για τους άλλους θανάτους δεν γίνεται αναφορά στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Η αντιμετώπιση του θανάτου

Το πρόβλημα του θανάτου, στο διάβα των αιώνων, ο άνθρωπος το αντιμετώπισε και το αντιμετωπίζει με δύο τρόπους, τον μηδενιστικό ή υλιστικό και τον αναστάσιμο ή εσχατολογικό.

A. Μηδενιστική ή υλιστική αντιμετώπιση

Η πρώτη αντιμετώπιση είναι η φυσιολογική συνέπεια της μηδενιστικής θεώρησεως της ζωής, της ελλείψεως νοήματος για την ύπαρξη, και της πεποιθήσεως ότι ο θάνατος είναι η κανονική και φυσική μοίρα του ανθρώπου. Εγκλωβισμένη η μηδενιστική αυτή θεώρηση στα στενά και ασφυκτικά χωροχρονικά πλαίσια του παρόντος και στερημένη του τηλεσκοπίου της πίστεως, με την οποία γίνεται «πραγμάτων έλεγχος ου βλεπομένων», βλέπει τον θάνατο ως μια κατάσταση φυσική, ως μια ματαίωση του σκοπού της ανθρώπινης ζωής και ως μια τραγική παρέκκλιση από τον αληθινό της προορισμό.

Στο όνομα της ενθαδικότητας απορρίπτει κάθε πιθανότητα αιωνιότητας και με αυτόν τον τρόπο περιορίζει de facto τον άνθρωπο σε τυχαία, παροδική και εφήμερη ύπαρξη. Και επειδή δεν μπορεί να

ανατρέψει αυτή την αδυσώπητη πραγματικότητα ζει ανεξάρτητα από αυτή. Έχει ως σύνθημα το «φάγωμεν και πλώμεν, αύριον γαρ αποθνήσκομεν», στη δε πλάκα του τάφου του γράφει: «Δεν πιστεύω τίποτε, δεν ελπίζω τίποτε, είμαι λεύτερος».

Η προσπάθεια επιστρατεύσεως της επιστήμης για την άρνηση της μεταφυσικής πραγματικότητας δεν έχει κανένα επιστημονικό έρεισμα, γιατί κανένας δεν έχει το δικαίωμα να αναμειγνύει την επιστήμη σε χώρους όπου βρίσκονται τα μεγάλα μεταφυσικά ζητήματα και να χρησιμοποιεί το όνομα και το κύρος της για τη στήριξη της πολεμικής εναντίον του υπερφυσικού στοιχείου. Όταν συμβαίνει αυτό σημαίνει υπέρβαση αρμοδιοτήτων και πτώση στο λογικό σφάλμα της μεταβάσεως σε έτερο γένος. Ο ορισμός της Επιστήμης, άλλωστε, αναφέρεται στο οργανωμένο σώμα της εξακριβωμένης και τεκμηριωμένης γνώσης!

B. Αναστάσιμη ή εσχατολογική αντιμετώπιση

Ο δεύτερος τρόπος αντιμετώπισεως του θανάτου είναι αυτός που μας υποδεικνύουν οι τρεις άγιοι **Πατέρες** της Εκκλησίας, η υπέρβαση και απομυθοποίησή του υπό το φως της Αναστάσεως του Χριστού. Η πληρότητα της αναστάσιμης χαράς για την κατάργηση του θανάτου είναι ζωντανή στη ζωή της Εκκλησίας. Αυτή επιτυγχάνει την ηθική μεταβολή των Αποστόλων, οι οποίοι γίνονται κήρυκες της Αναστάσεως. Αυτή κάνει τους μάρτυρες να απομυθοποιούν τον θάνατο και να επιθυμούν «το αναλύσαι και συν Χριστώ είναι».

Φέτος το βράδυ της Ανάστασης το έζησα στο μικρό εκκλησάκι της Γεννήσεως της Θεοτόκου. Μου έκανε μεγάλη εντύπωση ο ιερέας, ο οποίος καθ' όλη τη διάρκεια της Αναστάσιμης ακολουθίας περνούσε ανάμεσά μας και φώναζε «Χριστός Ανέστη». Άκουσα δε ότι σε ένα χωριό της Ξάνθης ο ιερέας την Κυριακή του Πάσχα πήγε στα κοιμητήρια και έλεγε σε κάθε κεκοιμημένο «Χριστός Ανέστη»!

Πώς φαντάζονται τη ζωή μετά τον θάνατο

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν πως οι άνθρωποι μετά θάνατον υπήρχαν ως σκιές, είδωλα «εις τόν οίκον Άδου» που κατά την Οδύσσεια βρίσκεται στην άκρη της γης, ενώ στην Ιλιάδα εντοπίζεται ακριβώς κάτω από τη γη. Οι δύο αντιλήψεις συγκεράστηκαν σε μία με την παραδοχή περί Κάτω Κόσμου, ο οποίος έχει δύο κύριες εισόδους στα δυτικά της γης, την Στύγα και τον Αχέροντα, ποτάμια που ετιμολογικά συνδέονται με το μίσος και την στενοχώρια αντίστοιχα. Από τον Αχέροντα και την Αχερουσία λίμνη μετέφερε με τη βάρκα του τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο ο Χάρων. Οι πρόγονοί μας θεωρούσαν τον θάνατο ως βασικό κριτήριο της ευδαιμονίας. Αν, κάποιος ξεψυχούσε ατάραχος σε μεγάλη ηλικία ή υπερασπιζόμενος την πατρίδα του, τις αξίες ή τα ιδανικά του, αυτός ήταν όντως ευδαίμων. Από εκεί και πέρα, το μετά θάνατον φαίνεται πως δεν φόβιζε πολύ τους αρχαίους. Πράγματι, αποδέχονταν τον Κάτω Κόσμο ως παγκόσμιο προορισμό όπου δεν υπάρχει φως, χαρά ή λύπη.

Οι **Ορφικοί** μύστες πρώτοι κατά τα αρχαϊκά χρόνια υποτίμησαν την εδώ ζωή και έστρεψαν την συμπάθειά τους προς την πέρα του τάφου, την διαρκέστερη και ευγενέστερη. Κατ' αυτούς η ψυχή ζούσε μακάρια σε άλλον κόσμο, ώσπου υποχρεώθηκε να φυλακισθεί ως τιμωρία στο σώμα. «Ο κολασμός τελειώνει με τον θάνατο, οπότε η ψυχή εξαγνισμένη, επιστρέφει στον τόπο της μακαριότητας. Αν συμβεί να μη ζήσει δίκαια ο άνθρωπος, η ψυχή δεν θα έχει εκτίσει την ποινή και θα υποχρεωθεί να ξαναφυλακισθεί σε άλλο σώμα ως τον πλήρη εξαγνισμό της».

«Μόνο οι φιλόσοφοι, που χάρις στην άσκησή τους στη φιλοσοφία έχουν εξαγνιστεί από τις επιβλαβείς επιρροές του σώματός των, πηγαίνουν στον ουρανό, λέει ο **Πλάτων**. Η ψυχή των ανθρώπων που δεν μπόρεσαν ν' αποδεσμευτούν από το σώμα τους, θα γίνει μετά θάνατον ένα φάντασμα που θα πλανάται γύρω από το μνήμα ή θα μπει στο σώμα κάποιου ζώου, ανάλογα με το χαρακτήρα της».

Από την άλλη πλευρά, λέγεται πως οι Ζήνων και Κλεάνθης, αρχηγέτες της αρχαίας Στοάς, δεν δίστασαν ν' αυτοκτονήσουν, όταν συνειδητοποίησαν ότι «το αγαθό της ζωής έγινε ανασταλτικός παράγων για την εκ μέρους των άσκησις της αρετής».

Στην **Αγία Γραφή** υπάρχουν άγγελοι, και φυσικά ο φύλακας άγγελος κάθε ανθρώπου, ο προσωπικός του φρουρός, οι οποίοι παραλαμβάνουν τις ψυχές των δικαίων ανθρώπων και τις οδηγούν στον Θεό. Αντίθετα, σε άλλη παραβολή λέγεται ότι την ψυχή των αμετανοήτων αμαρτωλών την παραλαμβάνουν οι δαίμονες. Ο άφρων πλούσιος άκουσε φωνή από τον Θεό: «Άφρον, ταύτη τη νυκτί την ψυχήν απαιτούσιν από σου, ά δε ητοιμάσας τίτι έσαι;» (Λουκ. β.20). Το ρήμα 'απαιτούσιν' υποδηλώνει

τους δαίμονες, οι οποίοι απαιτούν την ψυχή του αμαρτωλού ανθρώπου, για να την κρατούν αιωνίως κοντά τους.

Στην διδασκαλία των **Πατέρων** της Εκκλησίας γίνεται λόγος για τα λεγόμενα *τελώνια*, που είναι οι δαίμονες, τα εναέρια πνεύματα, τα οποία θέλουν και επιδιώκουν να κρατήσουν αιωνίως τις ψυχές όλων των ανθρώπων. Φυσικά, οι ψυχές των αγίων, που ενώθηκαν με τον Χριστό και έχουν την σφραγίδα του Παναγιού Πνεύματος, δεν μπορούν να εξουσιαστούν από τους δαίμονες. «Όποιος ζει με πασχαλινή πνοή», γράφει σε πασχαλινό μήνυμά του ο Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστάσιος, «δονείται από πίστη στη ζωή, από τη βεβαιότητα ότι η ζωή είναι πιο δυνατή από τον θάνατο, ότι το τέρμα της υπάρξεως του ανθρώπου δεν είναι το σβήσιμο, αλλά η ανάσταση, και ότι η ανθρώπινη ζωή κλείνει μέσα της αιωνιότητα και απεραντοσύνη».

Είναι ωφέλιμος ο θάνατος;

Για τους **Τρεις Ιεράρχες** βαρύνουσα σημασία για την πνευματική ζωή των ανθρώπων έχει η *μνήμη* του θανάτου. Αποτελεί το ασφαλέστερο κριτήριο με το οποίο μπορούν να ελεγχθούν τα εγκόσμια πράγματα. Ο χριστιανός οφείλει να έχει διαρκώς μπροστά του την έξοδο του από τον παρόντα κόσμο.

Ο **Γρηγόριος ο Θεολόγος** συχνά επαναλαμβάνει το λόγο του Πλάτωνα ότι η παρούσα ζωή πρέπει να είναι «μελέτη θανάτου». Τον φίλο του Φιλάριο τον συμβουλεύει να ζει «αντί του παρόντος τω μέλλοντι, θανάτου μελέτην τον τήδε βίον ποιούμενον».

Η μνήμη θανάτου κατά τους Τρεις Ιεράρχες δεν αποτελεί αρνητική, αλλά θετική ενέργεια, που οδηγεί τον άνθρωπο σε εγρήγορση και σωφρονισμό. Έχει μεγάλη αφυπνιστική δύναμη και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για μια γνήσια πνευματική ζωή. Δείχνει το μάταιο των περισσοτέρων εγκοσμίων επιδιώξεων του ανθρώπου. Βοηθάει αποφασιστικά στον αγώνα κατά του πειρασμού και της αμαρτίας. Αξιολογεί τα πράγματα του παρόντος και τα αξιοποιεί ιεραρχικά με κριτήρια αιωνιότητας.

Σε αντίθεση με τον δάσκαλό του, ο **Αριστοτέλης** υποστήριξε πως ο άνθρωπος αποτελεί μίαν αδιάσπαστη ενότητα και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να υπάρξει το σώμα ανεξάρτητα από την ψυχή ή το αντίστροφο. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι ο νους που είναι υπεύθυνος για τη λειτουργία της σκέψης, δεν έχει καμιά σχέση με το σώμα και τις αισθήσεις και δεν μπορεί να υποστεί βλάβες. Εννοούσε βέβαια την ψυχή.

Οι μάρτυρες βιώνουν την εσχατολογία μέσα στην ιστορία. Ελευθερώνονται από το θάνατο και μετέχουν στη νίκη της Αναστάσεως. Το μαρτύριό τους είναι κατά τον Ιερό **Χρυσόστομο** «συμμόρφωσις τω θανάτω του Χριστού». Η αφοβία των μαρτύρων μπροστά στο θάνατο είναι αποτέλεσμα της θερμής πίστεως στην Ανάσταση του Χριστού. Δεν προκαλούν τον θάνατο, δεν αυτοκτονούν οι μάρτυρες, θεωρούν την αιώνια ζωή με τον Χριστό μετά τον θάνατο πολύ καλύτερη από την παρούσα ζωή. Υπάρχει ωστόσο διαφορετική άποψη στην αρχαία Ελλάδα: Τίποτα δε διαφέρει ο θάνατος απ' τη ζωή (**Θαλής**, Διογ. Λαερτ. *Βίοι Φιλοσ.* I, 35).

Οι **Σκεπτικοί** φιλόσοφοι ωστόσο, όπως ο Καρνεάδης, πολέμησαν την ιδέα της αθανασίας της ψυχής ισχυριζόμενοι πως «αν η ψυχή είναι συνυφασμένη με το σώμα, δεν μπορεί να είναι αθάνατη, αφού οι μεταβολές που αναμφίβολα εκδηλώνονται σ' αυτό και το παρασύρουν στον θάνατο, αντανακλώνται κατ' ανάγκην στην ψυχή».

Ωραία πραγματικά απόκρυφη διδασκαλία μάς δόθηκε απ' τους θεούς, ότι δηλαδή ο θάνατος, όχι μόνο δεν είναι κακό (επιζήμιο) για τους ανθρώπους, αλλ' αντίθετα είναι ωφέλιμο πράγμα: "Η καλόν εκ μακάρων μυστήριον, ου μόνον είναι τον θάνατον θνητοίς ου κακόν, αλλ' αγαθόν» (Επιτάφιο επίγραμμα **Ιεροφάντη**. *Εφημερίδα Αρχαιολόγων* 1883, σελ.81). Ό,τι πεθαίνει δε χάνεται, αλλά μένει μέσα στη φύση: «Εξω του κόσμου το αποθανόν ου πίπτει» (Μάρκου Αυρηλίου, *Τα εις Εαυτόν* Η,1η). Δεν μας λένε όμως **γιατί** είναι καλός ο θάνατος.

Στην νεκρώσιμο ακολουθία ακούμε «Κλῖνον τὴν καρδίαν μου εἰς τὰ μαρτύριά σου, καὶ μὴ εἰς πλεονεξίαν. ... Πνεῦμα· φώτισον ἡμᾶς, πίστει σοι λατρεύοντας, καὶ τοῦ *αἰωνίου* πυρὸς ἐξάρπασον. ... καὶ μὴ φυλάξαντα· καὶ διὰ τοῦτο, ἵνα μὴ τὸ κακὸν ἀθάνατον γένηται.» **Να γιατί** ο θάνατος είναι ωφέλιμος: να μη διαιωρίζεται η αμαρτία. Να σταματήσει επιτέλους ο άνθρωπος να αμαρτάνει.

Ο φόβος του θανάτου

«Όποιος απ' τους ανθρώπους φοβάται πολύ το θάνατο, γεννήθηκε μωρός. Όταν έλθει ο καιρός, ακόμα και στ' ανάκτορα του Δία αν καταφύγεις, είναι αδύνατο να τον αποφύγεις»: «Όστις δε θνητών θάνατον ορρωδεί λίαν, μωρός πέφυκε· τη τύχη μέλει τάδε· όταν δ' ο καιρός του θανείν ελθών τύχη, ουδ' αν προς αυλάς Ζηνός εκφύγει μολών.» (Σοφοκλής. *Ανθολ.* Στοβ. ΡΙΗ, 12). «Το θάνατο κανένας δε πρέπει να φοβάται. Την αδικία όμως πρέπει να φοβάται. Γιατί, αν η ψυχή φτάσει στον Άδη με το βάρος των χειροτέρων αδικημάτων, θα είναι γι' αυτήν η μεγαλύτερη απ' όλες τις συμφορές»: «Αυτό μεν το αποθνήσκειν ουδείς φοβείται, όστις μη παντάπασιν αλόγιστός τε και άνανδρος εστί, το δε αδικείν φοβείται. πολλών γαρ αδικημάτων γέμοντα την ψυχήν εις Άιδου αφικέσθαι πάντων έσχατον κακών εστί.» (Πλάτων. *Γοργίας*, 522E). Τους ανθρώπους ταραάζουν όχι οι καταστάσεις που περνούν, αλλά οι ιδέες που έχουν γι' αυτές. Ο θάνατος δεν είναι κάτι φοβερό, γιατί τότε θα ήταν και για το Σωκράτη. Το θάνατο τον κάνει φοβερό η ιδέα ότι είναι φοβερός, αυτή η ιδέα είναι το φοβερό: «Ταραάζει τους ανθρώπους ού τὰ πράγματα, αλλά τὰ περι τῶν πραγμάτων δόγματα· οἷον ὁ θάνατος οὐδέν δεινόν (ἐπεὶ και Σωκράτει ἂν ἐφαίνετο), αλλά τὸ δόγμα τὸ περι τοῦ θανάτου, διότι δεινόν, ἐκεῖνο τὸ δεινόν ἐστί» (Επίκτητος. *Εγχειρίδιο*, V).

Η αντιμετώπιση του θανάτου

«Πρέπει ν' ακολουθήσουμε την άποψη του Αναξαγόρα, εξ αιτίας της οποίας αναφώνησε, όταν πέθανε το παιδί του: "Ήξερα ότι γέννησα θνητό"»: «Έξεστι γαρ την Αναξαγόρου διάθεσιν, αφ' ής επί τη τελευτή του παιδός ανεφώνησεν, "Ήδειν θνητόν γεννήσας".» (Πλούταρχος. *Ηθικά*, 474 D). «Ο ύπνος και ο θάνατος είναι δίδυμα αδέρφια.» (Όμηρος. *Ιλιάς*, Π, 672). «Η ένωση της ψυχής με το σώμα [η γέννηση] δεν είναι με κανένα τρόπο ανώτερη απ' το χωρισμό τους [θάνατος]»: «Κοινωνία γαρ ψυχή και σώματι διαλύσεως ουκ έστιν ή κρείττον.» (Πλάτων. *Νόμοι*, 828D) «Πένθησε με μέτρο τους γνωστούς σου. Γιατί δεν έχουν πεθάνει, αλλά τον ίδιο δρόμο που όλοι αναγκαστικά θα περάσουμε, αυτοί τον πήραν πρώτοι.»: «Πενθείν δε μετρίως τους προσήκοντας φίλους, ου γαρ τεθνάσιν, αλλά την αυτήν οδόν, ήν πάσιν ελθειν έστ' αναγκαίως έχον, προεληλύθασιν.» (Αντιφάνης. *Ανθολ.* Στοβ. ΡΚΔ, 27). «Να μη πεις για οποιοδήποτε πράγμα ότι "το έχασα", αλλά ότι, "το απέδωσα". Πέθανε το παιδί σου; Απεδόθη. Πέθανε η γυναίκα σου; Απεδόθη. Σου κλέψανε τη περιουσία σου; Μα κι' αυτή απεδόθη. Όσο σου δίνεται να το έχεις, φρόντιζε το, ως κάτι ξένο, όπως οι περαστικοί το ξενοδοχείο.»: «Μηδέποτε επί μηδενός είπεις ότι "Απώλεσα αυτό", αλλ' ότι "Απέδωκα". Το παιδίον απέθανεν; απεδόθη. Η γυνή απέθανεν; απεδόθη. Το χωρίον αφηρέθη; Ουκούν και τούτο απεδόθη... μέχρι δ' αν διδώ ως αλλοτρίου αυτού επιμελού, ως του πανδοχείου οι παριόντες.» (Επίκτητος. *Εγχειρίδιο*, XI).

Η πληρότητα της αναστάσιμης χαράς για την κατάργηση του θανάτου είναι ζωντανή στη ζωή της **Εκκλησίας**. Αυτή επιτυγχάνει την ηθική μεταβολή των Αποστόλων, οι οποίοι γίνονται κήρυκες της Αναστάσεως. Αυτή κάνει τους μάρτυρες να απομυθοποιούν τον θάνατο και να επιθυμούν «το αναλύσαι και συν Χριστώ είναι». «Όποιος ζει με πασχαλινή πνοή», γράφει σε πασχαλινό μήνυμά του ο Αρχιεπίσκοπος Τυράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστάσιος, «δονείται από πίστη στη ζωή, από τη βεβαιότητα ότι η ζωή είναι πιο δυνατή από τον θάνατο, ότι το τέρμα της υπάρξεως τού ανθρώπου δεν είναι το σβήσιμο αλλά η ανάσταση, και ότι η ανθρώπινη ζωή κλείνει μέσα της αιωνιότητα και απεραντοσύνη».

Ποιος αποφασίζει για τον θάνατο;

«Ο θάνατος τότε θα έλθει, όποτε οι Μοίρες ορίσουν»: «Θάνατος τότε έσσεται όποτε κεν δη Μοίραι επικλώσωσι.» (Καλλίνος. *Ανθολ.* Στοβ. ΝΑ, 19).

Ο Χριστός με τα Πάθη, τον Σταυρό και την Ανάστασή Του **κατήργησε οντολογικά τον θάνατο και έδωσε την δυνατότητα στον άνθρωπο να τον υπερβεί ζώντας μέσα στην Εκκλησία.**